

ROMAN PELCZAR

OŚWIATA W KOSINIE DO 1918 R. OD SZKOŁY PARAFIALNEJ DO SZKOŁY LUDOWEJ

1. Szkolnictwo w okresie przedrozbiorowym

Kosina ma wielowiekowe tradycje oświatowe. Najstarszą instytucją edukacyjną zorganizowaną we wsi była szkoła parafialna, którą utworzono przy miejscowym kościele. Była to jedna z pierwszych wiejskich placówek tego typu założonych w rzymskokatolickiej diecezji przemyskiej. Miała ona charakter szkoły elementarnej i swym oddziaływaniem obejmowała miejscowości wchodzące w skład okręgu parafialnego. Prowadzona była przez miejscowych księży. Pojawienie się na terenie diecezji przemyskiej pierwszych szkół w parafiach wiejskich datuje się na początek XV wieku. Parafia kosińska powstała przed 1384 rokiem. Uposażył ją Wincenty Granowski¹. Natomiast najstarsza wzmianka na temat szkoły parafialnej pochodzi z 1409 roku². Można przypuszczać, że utworzono ją jeszcze w końcu XIV wieku i mogła być jedną z najstarszych placówek oświatowych tego typu działających w pa-

ROMAN PELCZAR, profesor zwyczajny zatrudniony w Uniwersytecie Rzeszowskim, kierownik Katedry Badań Szkoły w Instytucie Pedagogiki UR, redaktor naczelny periodyku naukowego „Kultura – Przemiany – Edukacja”; główne kierunki zainteresowań naukowych: historia oświaty i wychowania, historia kultury, historia społeczna oraz historia religii. ORCID: 0000-0002-0612-0009. Kontakt: rpelczar@ur.edu.pl.

1. *Rocznik Archidiecezji Przemyskiej 1997*, Przemysł 1997, s. 278.
2. R. Pelczar, *Szkolnictwo parafialne w ziemi przemyskiej i sanockiej (XIV-XVIII w.)*, Warszawa 1998, s. 189.

rafiach wiejskich diecezji przemyskiej. O stan budynku szkolnego troszczyli się parafianie, do czego zobowiązywały ich zarządzenia zwierzchnich władz kościelnych³.

Powszechną formą uposażenia wiejskich szkół parafialnych była ziemia, którą nauczyciele użytkowali w formie dzierżawy. W Kosinie w 1721 roku był to niewielki ogród położony na gruncie plebańskim liczący 7 kawałków (zagonów?) z kilkoma śliwami⁴. W tym czasie w szkole uczył organista, któremu rocznie wypłacano 24 złp⁵. W 1744 roku proboszcz nadal płacił mu 24 złp. oraz przekazywał część akcydensów, a wierni dawali mu dodatkowo petytę zbożową. Ponadto korzystał z ogrodu owocowo-warzywnego, usytuowanego przy organistówce⁶. Identyczne wynagrodzenie organista otrzymywał w 1754 roku⁷.

W budynkach szkół nie tylko odbywała się nauka, ale także mieszkali nauczyciele, a od 2. połowy XVII wieku – organiści zajmujący się nauczaniem. Niestety, do naszych czasów zachowały się jedynie opisy szkoły kosińskiej z 1. połowy XVIII wieku. Według relacji pochodzącej z 1721 roku budynek szkoły znajdował się w złym stanie: „zrąb już stary, który w ziemię włazi z komnatką takąż słabą, potrzebuje poprawy od gromady, bo się ich dzieci uczą w szkole”⁸. W 1744 roku budynek szkoły-organistówki usytuowany był w sąsiedztwie plebanii. Prezentował się bardzo źle: był stary, wzniesiony z drewna, oblepiony gliną, pokryty słomą. Ściany były spróchniałe, zgniłe, z walącym się dachem. Izba miała powałę z tarcic, dwa okna, piec z gliny z nalepą. Z izby wchodziło się do alkierza z piecem kafłowym. W budynku były jeszcze sień i komora. Przy organistówce znajdowała się nieduża szopa do przechowywania zboża⁹. Dziesięć lat później obiekt prezentował się trochę lepiej: był pokryty nowym, słomianym dachem i naprawione zostały ściany izby. Jednak reszta budynku nadal wymagała remontu. Władze diecezji sugerowały jego całościową przebudowę¹⁰.

Bezpośrednie zwierzchnictwo nad szkołami w parafiach wiejskich sprawowali plebani (proboszczowie). W szkołach realizowano pewne minimum programowe, które nie było zbyt obszerne. Zazwyczaj ograniczało się do nauki czytania, pisania w języku łacińskim i polskim oraz śpiewu kościelnego, nauki katechizmu i ministrantury. Najważniejszym zadaniem w procesie kształcenia i wychowania było przekazanie uczniom podstawowej wiedzy ogólnej i przygotowanie ich do życia w duchu religijności, a także wdrożenie do posług na rzecz parafii i świą-

3. Tamże, s. 71; Archiwum Archidiecezjalne w Przemysłu [dalej: AAPrz], sygn. 158, s. 2475.

4. AAPrz, sygn. 158, s. 2475; R. Pelczar, *Szkolnictwo parafialne w ziemi przemyskiej*, s. 101.

5. AAPrz, sygn. 158, s. 2475.

6. AAPrz, sygn. 169, k. 15-15v.

7. AAPrz, sygn. 180, k. 57v.

8. AAPrz, sygn. 158, s. 2475.

9. AAPrz, sygn. 169, k. 21.

10. AAPrz, sygn. 180, k. 59v.

tyni. Istotną rolę spełniała też edukacja moralna, dlatego w trakcie nauczania często podejmowano takie kwestie jak właściwa postawa etyczna człowieka i jego odpowiednie postępowanie¹¹. Zakres programu nauczania zależał od wykształcenia, umiejętności, inwencji i zdolności pedagogicznych nauczyciela oraz jego pomocników. Oni też decydowali o poziomie danej placówki, choć czasem pewien wpływ na treści programowe wywierali także plebani. Uczniami w szkole parafialnej w Kosinie w okresie przedrozbiorowym byli wyłącznie chłopcy¹².

2. Szkolnictwo w okresie zaborów

W okresie zaborów organizacja szkolnictwa elementarnego ulegała częstym zmianom. Organizację szkół ludowych (elementarnych) w Galicji normowała austriacka ustawa szkolna z 6 grudnia 1774 r. W jej myśl zaczęto we wsiach organizować jednoklasowe szkoły trywialne podporządkowane państwu. Równocześnie wprowadzony został przymus szkolny dla dzieci w wieku 5-12 lat. Obowiązek utrzymania szkół spoczął na gminach i dominiach (majątkach ziemskich). Reforma ta nie odegrała jednak większej roli w krzewieniu oświaty wiejskiej. Na dalsze losy szkolnictwa ludowego w Galicji wpływ miała tzw. polityczna ustawa szkolna z 1805 roku. Według niej miano organizować dla ludności wiejskiej szkoły trywialne. Przewidziany dla nich program nauczania miał obejmować naukę religii, pisania, czytania oraz rachunków. Obowiązek utrzymania szkół wiejskich nałożono na ziemiaństwo, które zwykle nie wypełniało go należycie. Również sami chłopcy wykazywali niewielkie zainteresowanie nauką swoich dzieci¹³.

W 1815 roku szkolnictwo ludowe ponownie znalazło się pod nadzorem biskupów¹⁴. Pewne pozytywne zmiany w oświacie wprowadzone zostały w okresie Wiosny Ludów. Jednak na krótko, bo już w 1854 roku szkoły, szczególnie wiejskie, znów znalazły się w niekorzystnym położeniu. Nową sytuację w oświacie wywołało dopiero utworzenie w 1867 roku Rady Szkolnej Krajowej, która podjęła próbę likwidacji zaniedbań w szkolnictwie ludowym, zwłaszcza na wsi. W tym też roku do szkół wprowadzono język polski jako wykładowy. W 1868 roku władze państwowe przekazały zarząd nad szkołami ludowymi władzom świeckim. W tym okresie podstawę prawną organizowania szkolnictwa stanowiła ustawa oświatowa z 14 maja 1869 r., wprowadzająca nowy system szkolnictwa elemen-

11. H. Błażkiewicz, *Szkolnictwo parafialne w diecezji przemyskiej w latach 1636-1757 w świetle wizytacji biskupich*, „Nasza Przeszość”, 1976, t. 46, s. 192-193.

12. R. Pelczar, *Szkolnictwo parafialne w ziemi przemyskiej*, s. 169.

13. Tegoż, *Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772-1869*, Lublin 2009, s. 20-22, 24-26.

14. Tamże, s. 27.

tarnego, w tym powszechne i obowiązkowe nauczanie dzieci w wieku 6-14 lat. Wprowadzała ona 8-letni obowiązek szkolny, regulowała sposób kształcenia nauczycieli oraz normowała ich obowiązki i prawa. W myśl tego dokumentu szkoły ludowe miały być powszechne i obowiązkowe. Program nauczania miał charakter ogólnokształcący, a językiem wykładowym był język ojczysty uczniów. Wprowadzono podział na szkoły ludowe pospolite, o programie ogólnokształcącym oraz szkoły ludowe wydziałowe¹⁵.

Jednak najważniejszym aktem prawnym zmieniającym strukturę organizacyjną oświaty ludowej w Galicji stała się ustawa galicyjskiego Sejmu Krajowego z 2 maja 1873 r. *O zakładaniu i utrzymaniu publicznych szkół ludowych i obowiązku posyłania do nich dzieci*, która była oparta na postanowieniach wspomnianej ustawy oświatowej z 1869 roku. Nadawała ona szkołom ludowym charakter ogólnokształcący, umożliwiając uczniom dalsze kształcenie w gimnazjach¹⁶. Ponadto skróciła (w stosunku do aktu z 1869 roku) obowiązek szkolny o dwa lata (od 6. do 12. roku życia). Odległość od szkoły do miejsca zamieszkania dzieci miała wynosić maksymalnie pół mili, czyli ok. 2 km. Obowiązek utrzymania tych instytucji, tak jak dotychczas, składano na barki gmin oraz dominiów. W szkolnictwie elementarnym wyodrębniono szkoły ludowe pospolite i wydziałowe. Te pierwsze miały być podzielone na kilka kategorii (od jednoklasowych do ośmioklasowych), w zależności od liczby uczących w nich nauczycieli, która z kolei zależała od liczby dzieci w wieku obowiązku szkolnego. Szkoły jednoklasowe tworzone, jeżeli liczba dzieci nie przekraczała osiemdziesięciu. Do 160 dzieci mogły mieć szkoły dwuklasowe itd. Nauka miała być bezpłatna. Wprowadzono także zasadę jednolitości programu nauczania, który obejmował naukę pisania i czytania w języku ojczystym, wiadomości przyrodnicze, geografię oraz historię¹⁷.

Również 2 maja 1873 r. została wydana ustawa krajowa regulująca stosunki prawne kadry nauczycielskiej w publicznych szkołach ludowych, w myśl której nauczyciele stawali się urzędnikami państwowymi. Z kolei 25 czerwca tego roku ogłoszona została ustawa dla Galicji o nadzorach szkolnych miejscowych i okręgowych¹⁸. Dnia 2 maja 1883 r. Sejm galicyjski uchwalił rewizję ustawy z 1873 roku.

15. C. Majorek., W. Marmon, *Szkolnictwo ludowe w latach 1772-1870*, w: *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, t. 2, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Tarnów 1983, s. 265; R. Wroczyński, *Dzieje oświaty polskiej*, t. 2, Warszawa 1996, s. 190; E. Juško, *Szkolnictwo powszechne w powiecie tarnowskim w latach 1918-1939*, Lublin 2003, s. 61-62.

16. E. Juško, *Szkolnictwo powszechne*, s. 62-63.

17. Tamże, s. 62-63; C. Majorek, W. Marmon, *Szkolnictwo ludowe*, s. 267; E. Podgórska, *Rozwój oświaty w Galicji w okresie autonomii*, w: *Historia wychowania*, t. 2, red. Ł. Kurdybacha, Warszawa 1967, s. 594-595; R. Wroczyński, *Dzieje oświaty*, s. 190-191.

18. C. Majorek, W. Marmon, *Szkolnictwo ludowe*, s. 267; E. Juško, *Szkolnictwo powszechne*, s. 64-66.

Według tego aktu prawnego szkoły ludowe (nazwane pospolicymi) podzielone zostały na wiejskie i małomiasteczkowe oraz miejskie. Program tych pierwszych ukierunkowano na wykształcenie praktyczne¹⁹.

Ustawa z roku 1883 obowiązywała do wprowadzenia kolejnej ustawy szkolnej, ogłoszonej 23 maja 1895 r. *O zakładaniu i urządzaniu szkół publicznych ludowych*. Jednolitą dotąd szkołę ludową podzielono na niższą – sześcioletnią szkołę wiejską, o charakterze rolniczym i wyższą – siedmioletnią miejską. Tę pierwszą miano dodatkowo dzielić na rodzaje, zależnie od liczby nauczycieli w nich nauczających. Szkoły wiejskie posiadały od 1 do 4 klas. W procesie kształcenia na pierwsze miejsce wysunięto wychowanie religijne, moralne i obywatelskie. Podstawowym celem nauczania było przygotowanie uczniów do pracy zawodowej. Szkoły wiejskie miały kształcić pod kątem pracy w rolnictwie, co miało na celu zatrzymanie dzieci chłopskich na wsi i angażowanie ich do pracy na roli²⁰.

Pierwsze lata austriackich rządów nie przyniosły zasadniczych zmian w szkolnictwie ludowym, funkcjonującym w galicyjskich wsiach. Jedną z przyczyn takiego stanu były ówczesne stosunki społeczne, które powodowały, że zdobycie elementarnego wykształcenia przez dzieci chłopskie nie gwarantowało im awansu społecznego. Dlatego też m.in. ludność wiejska nie zauważała początkowo i nie rozumiała potrzeby kształcenia, a sztukę czytania czy pisania uważała za zbędną. Natomiast właściciele ziemscy w obawie przed utratą taniej siły roboczej, jaką stanowiły dzieci chłopskie odrabiające wraz z rodzicami pańszczyznę, często zamykali istniejące szkoły i zakazywali nauczania. Z powyższych powodów początkowe lata zaborów były bardzo trudne również dla szkolnictwa kosińskiego. Władzom państwowym nie udało się uruchomić we wsi państwowej szkoły trywialnej. Nie funkcjonowała także szkoła parafialna. Z relacji pochodzącej z 1783 roku wynika, iż w tym czasie Kosina nie miała budynku szkolnego i nauczyciela, a nawet funduszu na jego opłacenie²¹. Było to wówczas powszechne zjawisko, czego dowodzi fakt, iż w dekanacie leżajskim (do którego należała wtedy Kosina) w żadnej parafii wiejskiej nie prowadzono nauczania. Instytucji tej nie było nawet w sąsiednim mieście Łańcucie²². Podobny stan (w przypadku Kosiny) istniał też w latach 1803 i 1810²³.

W oficjalnych wykazach urzędowych po raz pierwszy placówkę oświatową w Kosinie, którą była wówczas szkoła parafialna, wymienia szematyzm szkół

19. R. Wroczyński, *Dzieje oświaty*, s. 191.

20. E. Podgórska, *Rozwój oświaty*, s. 598; R. Wroczyński, *Dzieje oświaty*, s. 192; E. Juško, *Szkolnictwo powszechne*, s. 63-64.

21. AAPrz, sygn. 321, s. 147.

22. Tamże, s. 128-224.

23. K. Uchman, *Dzieje Kosiny. Wiek XIX i XX (do 1939 roku)*, praca magisterska napisana w Instytucie Historii Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Rzeszów 1997, s. 172.

ludowych łacińskiej diecezji przemyskiej na 1824 rok²⁴. W tym czasie miejscowość na powrót stała się samodzielną parafią, gdyż przez pewien czas należała do parafii w Żołyńi. Jednak szkoła działała prawdopodobnie bardzo krótko, bo już od 1826 roku nie ma informacji o jej istnieniu. Ponownie pojawia się ona w szematyzmach szkolnych od roku szkolnego 1844/1845. W tym roku do szkoły zapisało się 61 dzieci. Stanowiło to efekt starań ówczesnego proboszcza ks. Kajetana Kochańskiego, który dążył do tego, aby dzieci parafian były nauczane. Najpierw zajęcia zaczęto prowadzić w kościele. Później proboszcz wygospodarował na cele edukacyjne jedną izbę w budynku parafialnego przytułku. Początkowo nauczanie prowadził sam, a od roku szkolnego 1846/1847 czynił to organista Stanisław Mazurkiewicz²⁵. W roku 1868 lub 1869 szkoła uzyskała status trywialnej i posiadała go do co najmniej 1873 roku²⁶. Następnie została przekształcona w szkołę ludową pospolitą.

Do momentu przekazania szkoły parafialnej władzom świeckim w 1868 r. nadzór nad nią sprawowało miejscowe duchowieństwo. W ramach wizytacji kanonicznych parafii odwiedzali ją także dziekani. Do czasu upaństwowienia instytucja ta miała status szkoły parafialnej niesystemizowanej, o jednym nauczycielu. Kolejne zmiany organizacyjne w funkcjonowaniu szkoły kosińskiej wiązały się z późniejszymi galicyjskimi ustawami i zarządzeniami oświatowymi.

Według tabeli 1. nauczycielami w szkole parafialnej w latach 1823-1868 byli najpierw miejscowi proboszczowie (ks. Anzelm Cedzicki i ks. Kajetan Kochański). Później zastąpili ich organiści (Stanisław Mazurkiewicz oraz Ignacy Mazurkiewicz). W 1870 roku organistą został Jan Wójcik, któremu także przekazano obowiązki nauczycielskie. Na obsadę stanowiska nauczyciela (prawo prezentowania) wpływ miały władze gminne w porozumieniu z miejscowym proboszczem.

Tabela 1. Uczniowie i kadra nauczycielska szkoły parafialnej w Kosinie w latach 1823-1868 (w świetle diecezjalnych szematyzmów szkolnych).

Rok szkolny	Liczba uczniów	Nauczyciel
1823/1824	16	Anzelm Cedzicki (proboszcz)
1824/1825	18	Anzelm Cedzicki (proboszcz)

24. *Status scholarum nationalium in dioecesi Premisliensi Ritus Latini Anno 1824*, Przemysł 1823, b.s.

25. AAPrz, sygn. 974, s. 103; K. Uchman, *Dzieje Kosiny*, s. 174; *Schematismus der Volksschulen und des Lehrpersonals in der Przemysler lat. Dioecese für das Jahr 1845*, Przemysł 1844, s. 15.

26. *Szematyzm królestwa Galicyi i Lodomeryi z wielk. księstwem krakowskim na rok 1870*, Lwów 1870, s. 438; *Szematyzm królestwa Galicyi i Lodomeryi z wielkim księstwem krakowskim na rok 1873*, Lwów 1873, s. 401.

OŚWIATA W KOSINIE DO 1918 R.

1844/1845	61	Kajetan Kochański (proboszcz)
1845/1846	33	Kajetan Kochański (proboszcz)
1846/1847	37	Stanisław Mazurkiewicz (organista-nauczyciel)
1847/1848	26	Stanisław Mazurkiewicz (organista-nauczyciel)
1848/1849	48	Stanisław Mazurkiewicz (organista-nauczyciel)
1849/1850	56	Stanisław Mazurkiewicz (organista-nauczyciel)
1850/1851	23	Stanisław Mazurkiewicz (organista-nauczyciel)
1851/1852	28	Stanisław Mazurkiewicz (organista-nauczyciel)
1852/1853	31	Stanisław Mazurkiewicz (organista-nauczyciel)
1853/1854	35	Stanisław Mazurkiewicz (organista-nauczyciel)
1855/1856	33	Stanisław Mazurkiewicz (organista-nauczyciel)
1856/1857	29	Stanisław Mazurkiewicz (organista-nauczyciel)
1863/1864	144	Ignacy Mazurkiewicz (nauczyciel)
1864/1865	170	Ignacy Mazurkiewicz (nauczyciel)
1865/1866	170	Ignacy Mazurkiewicz (nauczyciel)
1866/1867	170	Ignacy Mazurkiewicz (nauczyciel)
1867/1868	158	Ignacy Mazurkiewicz (nauczyciel)

Źródło: *Szematyzy szkoły ludowych rzymskokatolickiej diecezji przemyskiej... 1824-1868, Przemyśl-Jasło 1823-1867.*

W okresie 1869-1873, czyli wtedy, gdy szkoła parafialna została przeorganizowana w trywialną, początkowo nadal uczył w niej Ignacy Mazurkiewicz, który posiadał status nauczyciela prowizorycznego²⁷. W roku 1871 lub 1872 zastąpił go Jan Wójcik, zastępca nauczyciela²⁸.

W czasach zaborów szkoła parafialna miała charakter koedukacyjny. Frekwencję uczniów możemy odtworzyć dzięki szematyzmom szkolnym diecezji przemyskiej. Według nich od roku szkolnego 1823/1824 do 1867/1868 liczba uczniów kształtowała się różnie, co ilustruje tabela 1²⁹. Jednak ich ilość przez cały ten czas wykazywała znaczne wahania. W latach 40. i 50. XIX wieku liczba uczniów oscylowała między 23 a 48. Dopiero w latach 60. XIX wieku gwałtownie wzrosła. Przyczyn takich wahań mogło być kilka: brak zainteresowania rodziców kształceniem swego potomstwa, ubóstwo ludności nie pozwalające posłać dzieci na naukę, choroby zakaźne dziesiątkujące ludność itp. W Kosinie w połowie lat

27. *Galizisches Provinzial-Handbuch für das Jahr 1869*, Lwów [1869], s. 643; *Szematyzy królestwa Galicyi i Lodomeryi z wielk. księstwem krakowskim na rok 1871*, Lwów 1871, s. 410.

28. *Szematyzy królestwa Galicyi i Lodomeryi z wielkim księstwem krakowskim na rok 1873*, s. 401.

29. R. Pelczar, *Szkoły parafialne*, s. 280.

60. XIX wieku do szkoły chodziły bardzo duże grupy dzieci. W roku szkolnym 1864/1865 było ich 170, co stawiało szkołę na I miejscu pod względem ilości uczniów (wśród szkół parafialnych) w skali całej diecezji³⁰. Także w kolejnych latach Kosina pod tym względem plasowała się w czołówce. Przykładowo w roku szkolnym 1867/1868 placówka miała 158 dzieci i ponownie była najliczniejszą szkołą tego typu w diecezji³¹. Jednak naukę pobierała tylko część dzieci podlegających obowiązkowi szkolnemu. Z danych za ten rok szkolny wynika, że nauczanie powinno realizować aż 485 osób, co oznacza, iż czyniło to tylko 33 % młodzieży³².

Wyraźny wpływ na frekwencję młodzieży szkolnej miała ustawa z 1869 roku. W przypadku szkoły kosińskiej było to bardzo widoczne, o czym świadczą dane np. z roku szkolnego 1915/1916, w którym we wrześniu tylko do klasy I zapisano aż 117 dzieci.³³ Jednak w wyższych klasach liczba uczniów stopniowo zmniejszała się z powodu angażowania ich do różnych prac domowych, gospodarskich i zarobkowych. Dotyczyło to zwłaszcza chłopców (którzy byli silniejsi i sprawniejsi od dziewcząt). W rezultacie część uczniów nawet w ogóle zarzucała edukację, zaś część przychodziła jedynie sporadycznie, nie robiła postępów w nauce itp. i z tego powodu na koniec roku szkolnego nie była sklasyfikowana lub promowana do klas wyższych. Było to zjawisko powszechnie występujące w całej Galicji. Świadczą o tym dane z roku szkolnego 1915/1916, w którym z początkiem roku szkolnego do klasy I (oddział chłopięcy) zapisano 50 chłopców. Jednak na koniec roku szkolnego promowano do następnej klasy jedynie 31 z nich (tj. 62 %). Natomiast 14 nie uzyskało promocji. Ponadto 4 dzieci nie sklasyfikowano z powodu dłuższej choroby lub absencji. Poza tym 1 dziecko zmarło. Z kolei do kl. I (oddział dziewczęcy) zapisało się 67 dziewcząt. Promocję dostało 48 (tj. 72 %), nie promowano 13, nie sklasyfikowano – 6. Do kl. IV (stopień IV) z początkiem roku szkolnego zapisało się zaledwie 22 chłopców i 19 dziewcząt (41 dzieci). Na koniec roku do wyższej klasy sklasyfikowano zaledwie 12 uczniów (55 %) i 12 uczennic (63 %), z czego promowano 11 uczniów i 12 uczennic. Jeden uczeń nie został promowany³⁴. Uczniami szkoły były dzieci pochodzące z Kosiny oraz innych miejscowości należących do miejscowego obwodu szkolnego.

W latach 70. XIX wieku społeczność Kosiny przystąpiła do budowy nowej szkoły. Oddano ją do użytku w 1879 roku. Był to budynek murowany, składający się z izby lekcyjnej i mieszkania dla nauczyciela³⁵. W początkach XX wieku

30. Tamże, s. 157.

31. Tamże.

32. *Galizisches Provinzial-Handbuch für das Jahr 1868*, Lwów [1868], s. 420.

33. Archiwum Państwowe w Rzeszowie [dalej: APRz], zespół 230, sygn. 7, s. 1, 51.

34. Tamże.

35. K. Uchman, *Dzieje Kosiny*, s. 176; J. Bróz, *Parafia Kosina w okresie niewoli narodowej w latach 1772-1914*, w: *Miejscowość i parafia Kosina. Studia z dziejów*, red. J. Bar, Przemyśl 2021, s. 124.

(w związku ze wzrastającą ilością uczniów) najpierw dobudowano drugą salę lekcyjną, a w latach 1905-1906 – trzecią³⁶.

W procesie kształcenia obowiązywał system klasowy. Program nauczania realizowany w szkole ulegał stopniowo zmianom. Początkowo organisci uczyli czytania, pisania i ministrantury. Później, w czasach autonomii, młodzież nie tylko zdobywała wiedzę ogólną, ale także zapoznawała się z wiadomościami z dziedziny rolnictwa i sadownictwa. Wiedza teoretyczna uzupełniana była zajęciami praktycznymi w terenie. W początkach XX stulecia przy ocenie uczniów uwzględniano następujące czynniki: obyczaje (zachowanie), pilność, postęp w nauce oraz porządek zewnętrzny ćwiczeń piśmiennych. Każda z tych kategorii była oceniana według osobnej skali. I tak obyczaje były chwalebne, zadowolające, odpowiednie, mniej odpowiednie i nieodpowiednie. Pilność dzielono na wytrwałą, zadowolającą, dostateczną, niejednostajną i małą. Postęp w naukach oceniano według skali: bardzo dobry, dobry, dostateczny, mierny i niedostateczny. Z kolei porządek zewnętrzny ćwiczeń piśmiennych klasyfikowano jako: bardzo staranny, staranny, mniej staranny, niestaranny i niedbały.

W procesie nauczania wykorzystywano tradycyjne metody dydaktyczno-wychowawcze. Jak we wszystkich ówczesnych szkołach, tak i w Kosinie dominowała metoda nauczania pamięciowego. Elementem procesu dydaktyczno-wychowawczego był udział młodzieży szkolnej w życiu gromady i parafii. Uczniowie organizowali występy uświetniające ważne wydarzenia bądź rocznice. Nauka w kosińskiej szkole odbywała się tylko w pewnych okresach roku kalendarzowego. Rozpoczynała się zwykle po ukończeniu jesiennych prac polowych i gospodarskich, a więc około św. Marcina (11 listopada) i zazwyczaj trwała do Wielkanocy. Takie rozplanowanie roku szkolnego uwarunkowane było tym, że wtedy dzieci były w mniejszym stopniu zatrudniane przy pracach w gospodarstwie i wolny czas mogły przeznaczyć na naukę. Nauczanie odbywało się w każdy dzień powszedni do południa. Rok szkolny kończył się dla dzieci egzaminem, przy którym obecni byli ich rodzice oraz zaproszeni goście (miejscowi duchowni, władze wiejskie, właściciele dworu). Dzieci, które wykazały się największą wiedzą i umiejętnościami, nagradzano przeważnie książeczkami do modlitwy oraz obrazkami z motywami religijnymi. Te, które nie zdały egzaminu, musiały powtarzać rok.

Według planów nauki wydanych przez Radę Szkolną Krajową w 1875 roku szkoła jednoklasowa miała mieć dwa oddziały. Pierwszy obejmował pierwszy i drugi rok nauki natomiast drugi – od trzeciego do szóstego roku nauki³⁷. Z kolei według planów nauki z 1893 roku szkoły wiejskie miały być od jedno- do czteroklasowych. Szkoła jednoklasowa była podzielona na 4 stopnie (I – obejmował

36. K. Uchman, *Dzieje Kosiny*, s. 176-177.

37. *Plany nauki dla szkół 1-7 klasowych*, Lwów 1875, s. 2, s. 18.

pierwszy rok nauki, II – drugi rok nauki, III – trzeci i czwarty rok nauki i IV – piąty i szósty rok nauki). Z kolei szkoła dwuklasowa miała 2 klasy, z których każda dzieliła się na dwa stopnie. Pierwszy stopień I kl. obejmował pierwszy rok nauki, drugi stopień I kl. – drugi rok nauki. Natomiast obydwa stopnie II kl. były dwuletnie³⁸. W okresie po 1873 roku kategoria szkoły w Kosinie zależała od ilości uczących się dzieci oraz pracujących nauczycieli. Początkowo miała ona status jednoklasowej, z jednym nauczycielem, którym był najpierw Jan Wójcik, zastępca nauczyciela a następnie Stefan Jędrzejowski (uczący do roku szkolnego 1875/1876 lub 1876/1877). Zastąpił go Kazimierz Puchała (pracujący od co najmniej roku 1877/1878), który wcześniej uczył w szkole trywialnej w Brzyskiej Woli³⁹. Tak było do roku szkolnego 1895/1896. W roku następnym (1896/1897) zatrudniono drugą osobę do nauczania, prawdopodobnie z powodu dużej liczby uczniów. Była nią nauczycielka nadetatowa Elżbieta Smiritis (Smirtz). Oboje pracowali do momentu przekształcenia placówki w dwuklasową, co nastąpiło w roku szkolnym 1898/1899, czyli po trzech latach funkcjonowania takiego statusu organizacyjnego szkoły. W roku szkolnym 1908/1909 placówkę przekształcono w czteroklasową. Do roku szkolnego 1903/1904 (do przejścia na emeryturę) szkołą kierował, pełniąc funkcję nauczyciela kierującego, K. Puchała⁴⁰. Po nim stanowisko objął Ignacy Kowalski i piastował je do 1913 roku. W 1914 roku funkcję nauczyciela kierującego powierzono Marcinowi Ciskowi (ur. w 1874 roku), którego jednak w 1914 roku powołano do wojska w związku z wybuchem I wojny światowej. Po wojnie wrócił on do Kosiny i nadal kierował placówką, pracując w niej do roku 1935. W tym roku, po osiągnięciu 60. roku życia, przeszedł na emeryturę⁴¹.

Od roku szkolnego 1898/1899 do 1900/1901 w placówce pracowały tylko 2 osoby (nauczyciel kierujący oraz nauczyciel nadetatowy lub prowizoryczny). Od roku szkolnego 1901/1902 liczba uczących zwiększyła się o jedną osobę, zaś od 1908/1909 – o kolejną. W rezultacie przed wybuchem I wojny światowej w Kosinie uczyło 4 pedagogów. Najdłużej (bo od roku szkolnego 1896/1897 do 1924/1925, czyli jeszcze w okresie międzywojennym) w szkole pracowała Elżbieta Smiritis (urodzona w 1863 roku). Kilka lat (od 1907/1908 do 1912/1913) uczyła Kazimiera Klisz. Inne osoby uczyły znacznie krócej (1-3 lata). Jedną z tych osób był Józef Świątoniowski, urodzony 8 marca 1888 r. w Rogóźnie. W 1910 roku zdał maturę w seminarium męskim w Krakowie. Następnie pracował w szkole w Wysokiej koło Łańcuta, a od 1911 roku w Kosinie. Tam poznał swą przyszłą żonę – nauczy-

38. *Plany naukowe dla szkół ludowych pospolitych jedno-, dwu-, trzy- i czteroklasowych wraz z instrukcją*, Lwów 1895, s. 3-4.

39. T. Gałczyńska, *Szkolnictwo w powiecie łańcuckim w latach 1868-1939*, Rzeszów 2016, s. 63, s. 67.

40. *Historia szkoły*, „Gazetka Szkolna” Zespołu Szkół w Kosinie z 21 czerwca 2005 r., b.s.

41. K. Uchman, *Dzieje Kosiny*, s. 178.

cielkę Kazimierę Klisz, z którą ożenił się w 1918 roku. W Kosinie pracowali oni do roku szkolnego 1912/1913. Następnie J. Świątoniowski został przeniesiony do Wólki Łamanej. W 1917 roku uczył już w szkole w Brzyskiej Woli⁴².

Tabela 2. Kadra nauczycielska szkoły dwuklasowej w Kosinie w latach 1898-1914.

Rok szkolny	Kadra nauczycielska
1898/1899	Kazimierz Puchała (nauczyciel kierujący), Elżbieta Smiritis (nauczyciel nadetatowy)
1899/1900	Kazimierz Puchała (nauczyciel kierujący), Elżbieta Smiritis (nauczyciel nadetatowy)
1900/1901	Kazimierz Puchała (nauczyciel kierujący), Franciszka Futyma (nauczyciel prowizoryczny)
1901/1902	Kazimierz Puchała (nauczyciel kierujący), Elżbieta Smiritis (młodszy nauczyciel), Janina Barańska (nauczyciel nadetatowy)
1902/1903	Kazimierz Puchała (nauczyciel kierujący), Elżbieta Smiritis (młodszy nauczyciel)
1903/1904	Kazimierz Puchała (nauczyciel kierujący), Elżbieta Smiritis (nauczyciel prowizoryczny), Eleonora Kraus (nauczyciel tymczasowy)
1904/1905	Ignacy Kowalski (nauczyciel kierujący), Elżbieta Smiritis (nauczyciel), Franciszka Zajączkowska (nauczyciel nadetatowy)
1905/1906	Ignacy Kowalski (nauczyciel kierujący), Elżbieta Smiritis (nauczyciel), Franciszka Zajączkowska (nauczyciel tymczasowy)
1906/1907	Ignacy Kowalski (nauczyciel kierujący), Elżbieta Smiritis (nauczyciel), Maria Kubik (zastępca nauczyciela)
1907/1908	Ignacy Kowalski (nauczyciel kierujący), Elżbieta Smiritis (nauczyciel), Kazimiera Klisz (nauczyciel tymczasowy)
1908/1909	Ignacy Kowalski (nauczyciel kierujący), Elżbieta Smiritis (nauczyciel), Kazimiera Klisz (nauczyciel tymczasowy), Stefania Piroska (nauczyciel nadetatowy)
1909/1910	Ignacy Kowalski (nauczyciel kierujący), Elżbieta Smiritis (nauczyciel), Kazimiera Klisz/Kliszcz (nauczyciel nadetatowy), Stefania Piroska (nauczyciel nadetatowy)
1910/1911	Ignacy Kowalski (nauczyciel kierujący), Elżbieta Smiritis (nauczyciel), Kazimiera Klisz (nauczyciel nadetatowy), Stefania Piroska (nauczyciel nadetatowy)
1911/1912	Ignacy Kowalski (nauczyciel kierujący), Elżbieta Smiritis (nauczyciel), Kazimiera Klisz (nauczyciel nadetatowy), Józef Świątoniowski (nauczyciel nadetatowy)
1912/1913	Ignacy Kowalski (nauczyciel kierujący), Elżbieta Smiritis (nauczyciel), Kazimiera Klisz (nauczyciel nadetatowy), Józef Świątoniowski (nauczyciel nadetatowy)
1913/1914	nauczyciel kierujący (stanowisko wakujące), Elżbieta Smiritis (nauczyciel), Franciszek Kuźniar (nauczyciel tymczasowy), Władysława Mędrakówna (nauczyciel tymczasowy)

Źródło: *Szematyzmy Królestwa Galicji i Lodomerii na lata 1899-1914*, Lwów 1898-1913.

42. *Rogóżnianin* Józef Świątoniowski *patronem szkoły w Brzyskiej Woli*, „Głos Gminy Łańcut”, 2018, nr 5, s. 20.

W czasie I wojny światowej szkoła w Kosinie funkcjonowała bez większych zakłóceń. Świadczą o tym zachowane katalogi klasowe z lat szkolnych 1915/1916 oraz 1917/1918. Uczyli w niej m.in. W. Mędrakówna, Helena Jaroszówna i E. Smiritis⁴³.

Kontynuację nauki tygodniowej realizowanej w szkołach ludowych stanowiło nauczanie niedzielne. Polityczna ustawa szkolna z 1805 roku. wprowadziła przymus szkolny, który obejmował młodzież od 13. do 18. roku życia. W praktyce uczono albo w soboty, albo w niedziele. Czas zajęć wynosił zwykle około 2 godzin. Początkowo zakres nauczania niedzielnego ograniczano wyłącznie do powtarzania wiadomości już zdobytych w szkołach ludowych. Nauka w szkołach odbywała się w oparciu o podręczniki używane do nauki tygodniowej. Pomimo, że władze wprowadziły nakaz uczęszczania na naukę powtarzającą dla całej młodzieży, która ukończyła szkoły ludowe, to w praktyce liczba uczniów była w nich znacznie niższa, niż w szkołach tygodniowych⁴⁴. W skali monarchii austriackiej działalność szkół niedzielnych formalnie zakończyła ustawa państwowa z 14 maja 1869 r. Jednak w Galicji dopuszczono do jej dalszego prowadzenia, co znalazło odzwierciedlenie w ustawie dla tej prowincji z 2 maja 1873 r., wprowadzającej sześcioletni okres nauki codziennej⁴⁵. Nakazano, aby absolwenci szkół ludowych po ukończeniu 12. roku życia uczęszczali przez następne dwa lata na naukę dopełniającą. Doksztalcanie dotyczyło tych uczniów, którzy po ukończeniu szkoły elementarnej nie kontynuowali nauki na wyższym szczeblu, a na podjęcie pracy byli zbyt młodzi. Ustawa z 1895 roku. przewidywała powołanie przy każdej szkole kursów dopełniających osobno dla chłopców i dziewcząt. Jednak ich tworzenie, zwłaszcza na wsiach, tak jak wcześniej, nie było przestrzegane. To ograniczenie wynikało z dużego zapóźnienia Galicji w sferze oświatowej⁴⁶. W Kosinie nauczanie niedzielne zaczęto organizować prawdopodobnie dopiero od roku szkolnego 1867/1868. W tym roku naukę powtarzającą realizowano z 60 osobami⁴⁷.

43. APRz, zespół 230, sygn. 7 i sygn. 8.

44. W. Gaj-Piotrowski, *Stan szkolnictwa i oświaty w rejonie Rozwadowa w latach 1772-1874*, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego”, 1975, r. 8, s. 45-46.

45. A. Biegeleisen, *Kilka słów o rozwoju nauki dopełniającej w Galicji*, „Szkoła”, 1897, nr 16, s. 192; J. Semków, „Nauka dopełniająca” w galicyjskich wiejskich szkołach ludowych w latach 1873-1895, „Kwartalnik Rzeszowski”, 1967, nr 2, s. 9.

46. E. Juško, *Szkolnictwo powszechne*, s. 63.

47. *Szematyzm szkół ludowych i ich nauczycieli znajdujących się w diecezji przemyskiej o. ł. na 1868*, Jasło 1867, s. 22; R. Pelczar, *Szkoły parafialne*, s. 165.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Archidiecezjalne w Przemyślu

sygn. 158 – *Iura praecipua ecclesiarum parochialium decanatus Mosticensis et Leżajscensis in visitationae generali...* Joanne Ch. Szembek Ep. Premisliensi collecta A.D. 1721.

sygn. 169 – *Acta visitationis decanatus Leżajscensis...* A.D. 1744.

sygn. 180 – *Visitatio et status ecclesiarum in decanatu Leżajscensi...* A.D. 1754.

sygn. 321 – Akta i wizytacje dekanatu leżajskiego 1774-1851.

sygn. 974 – Akta parafii Kosina 1759-1847.

Archiwum Państwowe w Rzeszowie

zespół 230 – Szkoła Podstawowa w Kosinie 1915-1951.

sygn. 7 – Katalog klasowy z wykazem klasyfikacyjnym 1915-1916.

sygn. 8 – Katalog klasowy z wykazem klasyfikacyjnym 1917-1918.

Źródła drukowane

Plany nauki dla szkół 1-7 klasowych, Lwów 1875.

Plany naukowe dla szkół ludowych pospolitych jedno-, dwu-, trzy- i czteroklasowych wraz z instrukcją, Lwów 1895.

Rocznik Archidiecezji Przemyskiej na rok 1997, Przemyśl 1997.

Szematyzmy szkół ludowych i ich nauczycieli znajdujących się w diecezji przemyskiej o. ł. na lata 1824-1868, Przemyśl-Jasło 1823-1867.

Szematyzmy Królestwa Galicji i Lodomerii na lata 1868-1914, Lwów 1868-1913.

Opracowania

Biegeleisen A., *Kilka słów o rozwoju nauki dopełniającej w Galicji*, „Szkoła”, 1897, nr 16, s. 192-194.

Błażkiewicz H., *Szkolnictwo parafialne w diecezji przemyskiej w latach 1636-1757 w świetle wizytacji biskupich*, „Nasza Przeszłość”, 1976, t. 46, s. 153-206.

Bróz J., *Parafia Kosina w okresie niewoli narodowej w latach 1772-1914*, w: *Miejscowość i parafia Kosina. Studia z dziejów*, red. J. Bar, Przemyśl 2021, s. 59-129.

Gaj-Piotrowski W., *Stan szkolnictwa i oświaty w rejonie Rozwadowa w latach 1772-1874*, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego”, 1975, r. 8, s. 23-56.

Galczyńska T., *Szkolnictwo w powiecie łańcuckim w latach 1868-1939*, Rzeszów 2016.

- Historia szkoły*, „Gazetka Szkolna” Zespołu Szkół w Kosinie z 21 czerwca 2005, b.s.
- Juško E., *Szkolnictwo powszechne w powiecie tarnowskim w latach 1918-1939*, Lublin 2003.
- Majorek C., Marmon W., *Szkolnictwo ludowe w latach 1772-1870*, w: *Tarnów. Dzieje miasta i regionu*, t. 2, red. F. Kiryk., Z. Ruta, Tarnów 1983, s. 259-286.
- Pelczar R., *Szkolnictwo parafialne w ziemi przemyskiej i sanockiej w XIV-XVIII w.*, Warszawa 1998.
- Pelczar R., *Szkoły parafialne na pograniczu polsko-ruskim (ukraińskim) w Galicji w latach 1772-1869*, Lublin 2009.
- Podgórska E., *Rozwój oświaty w Galicji w okresie autonomii*, w: *Historia wychowania*, t. 2, red. Ł. Kurdybacha, Warszawa 1967, s. 593-616.
- Rogóżnianin Józef Świątoniowski *patronem szkoły w Brzyskiej Woli*, „Głos Gminy Łańcut”, 2018, nr 5, b.s.
- Semków J., „*Nauka dopełniająca*” w *galicyjskich wiejskich szkołach ludowych w latach 1873-1895*, „Kwartalnik Rzeszowski”, 1967, nr 2, s. 7-23.
- Uchman K., *Dzieje Kosiny. Wiek XIX i XX (do 1939 roku)*, Rzeszów 1997 (praca magisterska napisana w Instytucie Historii Wyższej Szkoły Pedagogicznej w posiadaniu Zespołu Szkół w Kosinie).
- Wroczyński R., *Dzieje oświaty polskiej*, t. 2, Warszawa 1996.

Streszczenie

Celem artykułu jest ukazanie działalności pierwszych szkół utworzonych i działających we wsi Kosina. Zakres czasowy obejmuje okres od końca XIV wieku do 1918 roku. Pierwszą placówką edukacyjną (od końca XIV wieku) przez kilka stuleci była szkoła parafialna. Pod koniec lat 60. XIX wieku przekształcono ją w szkołę trywialną. Natomiast po 1873 roku w jej miejsce powstała szkoła ludowa pospolita jednoklasowa. W następnych latach powiększono ilość klas szkolnych. Ostatecznie utworzono cztery klasy. Odtąd była to szkoła czteroklasowa. Stopniowo zwiększała się także liczba uczniów. W okresie przedrozbiorowym uczyły się tylko niewielkie grupy uczniów, którymi byli wyłącznie chłopcy. W czasach zaborów nauka stała się obowiązkowa. Dlatego do szkoły zaczęły uczęszczać także dziewczęta. Stopniowo liczba uczniów wzrastała. W szkole parafialnej oraz trywialnej uczył jeden nauczyciel. Także w szkole pospolitej początkowo pracował jeden pedagog. W późniejszych latach stan kadry pedagogicznej powiększył się do czterech osób. W szkole parafialnej nauczyciele często zmieniali programy nauczania. Z kolei w szkole trywialnej oraz pospolitej realizowano programy nauczania opracowane przez władze państwowe. Szkoły działające w Kosinie na przestrzeni całego analizowanego okresu przyczyniały się do likwidacji analfa-

betyzmu mieszkańców Kosiny oraz odegrały bardzo istotną rolę w tworzeniu życia kulturalnego tej lokalnej społeczności.

Słowa kluczowe: Kosina, szkolnictwo elementarne w Kosinie, szkoły parafialne w Polsce w czasach przedrozbiorowych, szkoły parafialne w Galicji, szkoły ludowe w Galicji, szkolnictwo elementarne w Galicji w okresie autonomii.

EDUCATION IN KOSINA UNTIL 1918. FROM THE PARISH SCHOOL TO THE FOLK SCHOOL

Summary

The aim of the article is to present the activities of the first schools established and operating in the village of Kosina. The time range covers the period from the end of the 14th century to 1918. The first educational institution (from the end of the 14th century) was the parish school for several centuries. At the end of the 1860s, it was transformed into a trivial school. However, after 1873, a one-class common folk school was established in its place. In the following years, the number of school classes was increased. Ultimately four classes were created. From then on, it was a four-grade school. The number of students also gradually increased. In the pre-partition period, only small groups of students, who were only boys, studied. During the partitions, education became compulsory. That is why girls also started attending school. Gradually, the number of students increased. One teacher taught in the parish and trivial schools. At first, one teacher worked in the common school as well. In later years, the teaching staff increased to four people. In the parish school, teachers often changed curricula. On the other hand, in the trivial and common schools, curricula developed by state authorities were implemented. Schools operating in Kosina throughout the analyzed period contributed to the elimination of the illiteracy of the inhabitants of Kosina and played a very important role in creating the cultural life of this local community.

Key words: Kosina, elementary education in Kosina, parish schools in Poland in the pre-partition times, parish schools in Galicia, folk schools in Galicia, elementary education in Galicia during the autonomy period.